

Архаїзми та старослов'янізми і їх моделююча роль у експресіоністичній стильовій структурі “Палімпсестів” В.Стуса

Слово з його семантичним наповненням і конотативним значенням, слово в його синтаксичному, ритмічному, інтонаційному розмаїтті є найпершою умовою структурування будь-якої стильової моделі. Коли йдеться про експресіоністичну модель, то на перший план виходить конотація, тобто те додаткове значення, яке містить інформацію про експресивну силу та оцінну вартість слова, а також емоції та волевиявлення, що супроводжують його використання.

Завдання митця – наситити художній простір емпатичними образами, а для цього потрібно знайти в мовному потоці й спрямувати в потрібне русло такі слова, які повністю самореалізуються, їх синтаксичне багатство зумовить гру конотацій і семантичну наповненість.

“Палімпсести” В. Стуса являють світові слово, що зреалізувало себе, це – *verbumcordis* (Г. Гадамер), тобто “слово серця”, яке не має, воно є. Так висловився про троянду Кость Москалець у поемі “Для троянди”:

Троянда не грає.

Троянда не має маски.

Троянда не має ролі.

Троянда не має –

Вона Є [7, 10].

Ганс-Георг Гадамер, розробляючи проблему мови як середовища герменевтичного досвіду, а конкретніше, простежуючи процес формування поняття “мова” в історії західної думки, вказує на те, що “... існує ... зовсім не грецьке уявлення про мову, набагато ближче до її буття ... маємо на увазі християнську ідею інкарнації” [1, 387].

Християнська ідея інкарнації, явлена в таїні Трійці, полягає в тому, що подія народження Бога-Сина передбачає обов'язковий момент жертви, який оформляється в акт вселюдської спокути і стає запорукою спасіння.

Християнська ідея інкарнації якнайтісніше пов'язана з проблемою слова, – зауважує Г.-Г. Гадамер. “Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього” (Святе Євангеліє від Івана).

Г.-Г.Гадамер пише, що “екзегеза добачає в озвученні Слова таке саме диво, як і в тому, що Бог став плоттю” [1, 388].

Скористаємося принципом аналогії і дозволимо собі висловити думку про те, що в “Палімпсестах” В.Стуса має місце “містерія інкарнації”, процес ословеснення (“отілеснення”) всього того, що отримало назву – феномен Стуса.

Це те, що може бути визначене як “і слово сталося тілом”, “і життя було в нім, а життя було світлом людей. А світло у темряві світить, і темрява не обгорнула його”. Збереження тексту Євангелія від Івана і заміна “Слова” на “слово”, “Нім” на “нім”, “Світло” на “світло” вказує на аналогічність самого процесу і ніяким чином не ставить Стуса та історію його “самособоюнаповнення” на один рівень з Біблійними подіями, хоча така спокуса, як зауважує К. Москалець, і виникає [8, 247 – 248].

Напрошується ще одна аналогія: щодо слова з експресіоністичного стильового простору, адже, за всіма визначеннями експресіонізму, за свідченнями самих експресіоністів, а найголовніше – виходячи з художніх текстів, експресіоністичне слово за своєю роллю, суттю й процесом народження найбільш наближене до Слова з Біблії.

Символісти також оперували Словом, але слово символістське швидше має спіритуалістичний характер, який означає водночас і його космічну потенційність. Воно відкриває сутність речей, але не є цією самою річчю, не спроможне утримувати річ у собі, як це є зі словом експресіоністичним.

Витлумачити повністю процес еманациї, в результаті чого маємо поезію В.Стуса, звичайно, неможливо, оскільки маємо справу з явищем, що не підвладне законам раціо. Однак певні моменти, які допоможуть наблизитися до розуміння того, як поезія Стуса здобувається на власну мову, яким чином найповніше реалізовується конотаційний потенціал тексту, варто проаналізувати.

Слово у “Палімпсестах” – це процес самого пізнання (звідси – онтологічно – епістемологічний характер поезії). Процесуальний момент явлення слова в збірці В.Стуса включає в себе і зв’язок між “ось-буттям” (Гайдегер) слова та його історичною природою.

У “Палімпсестах” відбувається злиття двох мовних горизонтів – сучасного й давноминулого. Це є однією з найперших ознак інтенціональності Стусового тексту. Архаїзми та старослов’янізми можна назвати інтенціонал – словами. Вони є свідченням наявності певної концепції як у плані естетики, так і в плані екзистенції.

Слів цих не так багато: торжество, еси, есм, рамено, благовість, ліпота, шкаралуща, стерп, предтеча, камогрядеши, глас, шелом’янем, мста, перст, скверна, єдина, здревілий, ім’ярек, піє, тать, рече, сущий, длань, лик, несть, лодія, кметь, словеса, бран, комоні. Окремо, тільки в назві збірки, стоїть слово “палімпсести” (названі архаїзми та старослов’янізми вибрано з “київського” варіанту “Палімпсестів” [9].

“Щопта” цих слів змінює якість художньої тканини збірки Стуса, поруч з іншими лексичними ресурсами створює потужне емоційне поле, що оточує текст.

... Питьма

розсипалася по підлозі
в усій непевності й погрозі
і вже нема надії в Бозі
і ні душі довкруг нема.

Лиш ти. Як перст... (“Затихло. Смеркло...” [9, 210]).

Нема потреби пояснювати, наскільки сильнішим стає емоційний потенціал вірша від включення слова “перст”.

Експресіоністична стильова модель характеризується наявністю емфатичної лексики, яка має засвідчити особливу напругу відчуттів і виняткову важливість подій, що ці відчуття викликали:

На всерозхресті люті і жаху,
на всепрозрінні смертного скрику
дай мені, Боже, чесного шляху,
дай мені, Боже, гордого ЛИКУ! (“Уже Софія відструменіла”, [9, 153]).

Інформація про існування набуває онтологічного характеру, вростаючи в трансцендентне, в результаті включення слова “сущий” у поетичний контекст:

Та всеобрушає нестерпно
двопогляд. У ньому ти СУЩИЙ,
померлий, пантруєш живого,
зориш за померлим – живий (“На вітрі палає осика”, [9, 140]).

Експресію цих рядків ще побільшує синтаксична конструкція “сущий, померлий”, оскільки уточнення “померлий” до “сущого” є моторошним парадоксом. Окрім цього, структурування звуків, ритм є також важливими чинниками для утримування емоцій на найвищому “щовбі”.

Відтінку міфічності, легендності надає “щирим злотом кута брама лісу, залісу, узлісся ...” у вірші “Зворохобилися айстри...” [9, 92]. Звукопис слова “здrevілий” у фразі “Здrevілий дух постане увогромі порожнечі” спрямований на посилення ефекту твердості.

Молитовності в плані як інтонаційному, так і в значеннєвому надають поезії “Налетіли голуби червоні...” [9, 208] рядки “ліпота благого супокою”.

У вірші “Зажурених двоє віч...” [9, 34] включення у загальний інтонаційний лад фрази “криві терези рамен” спричиняє трансформацію щемкого інтимного спогаду в емоцію вселюдського виміру.

Вводячи в контекст твору слово “мста”, Стус міняє характер повідомлення, вивищуючи його до рангу священного. Крім того, конотація цього слова містить інформацію про особливу експресивну силу і вказує на наявність аксіологічного аспекту.

Боже, не літості – лютості,
Боже, не ласки, а МСТИ,
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести.

.....
Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої МСТИ,
лютості всенаученної

нам на всечас відпусти (“Боже, не літості – лютості...”, [9, 64]).

Нагнітаються до сарказму шляхом вживання “то хто ЄСИ?” емоції у вірші “Ну й долечка!..) [9, 188]:

Ну й долечка! Прождати на життя –
і всенедочекавшись – померти!

То хто. ЄСИ?..

Вживання архаїзмів і старослов’янізмів помножує силу як семантичного, так і емоційно поля. Зазначені слова, оновлюючись у потоці часу, обростають новими значеннями, які, нашаровуючись (принцип палімпсестів) одне на одне, надають віршам стереоскопічності, глибини.

Старослов’янізми та архаїзми, з одного боку, – уламок уже віджилого світу, а з другого, включаючись у живий поетичний контекст сьогодення, піднімаються над цим зниклим світом і переходять до іншої сфери – до сфери того смислу, який, за велінням автора, вони виражають. Таким чином проявляється ідеальність слова – те, що підносить усе мовне над залишками колишнього його буття.

Так звана застаріла лексика в поезії В.Стуса здобуває собі сучасність, наповнюється новою експресивною енергією. У своєму попередньому мовному бутті архаїзми та старослов’янізми такого змістового й емоційного значення не мали, вони були просто “опота” (назвами). Горизонт сучасної мови розширився завдяки переміщенню вербальних горизонтів.

Г.-Г.Гадамер у статті “Поезія і філософія” звернув увагу на твердження М.Гайдегера, суть якого полягає в тому, що “колір є кольором найбільше тоді, коли з’являється на полотні великого майстра, а камінь ніколи не буває більшою мірою каменем, ніж тоді, коли вмурований у колону, що підпирає фронтон грецького храму, і, як відомо, тільки у музиці тон вперше стає тоном, тоді можемо запитати, що ж означає для поетичного слова і мови бути мовою і словом у вищому їх розумінні, що ми можемо з цього почерпнути для осмислення онтологічної сутності мови?” [2, 212].

На поставлене питання отримаємо відповідь, якщо проаналізуємо якісні зміни, простежимо процес інкарнації слова “палімпсести”. Матимемо свідчення того, що відбувається зі словом, якщо воно потрапляє до “рук” майстра. Народжується пульсуючий згусток енергії, джерело своєрідної еманации емоцій і смислів.

В.Стуса вабила значеннева й настроєва багаточаровість, яка реалізовувалась через принцип палімпсестів, підтвердження чому знаходимо в його листах.

М.Коцюбинська у статті “Стусове “самособоюнаповнення” однією з найголовніших констант Стусової поезики називає внутрішню структуру палімпсестів, що означає: “на давніший текст нашаровуються пізніші, новіші, але не стираючи, не нищачи пратексту - він проступає виразно, взаємодіючи в оригінальний спосіб із пізнішими нашаруваннями, зумовлюючи своєрідну динаміку й багатовимірність поетичного слова. Спогади, враження – давні, ще і ще давніші – відсуваються на задній план, осідають, але проглядають крізь пізніші напластування, крізь”застиглість добре пійманої миті”, творячи нову єдність. Нову багатосарову конструкцію, в якій вгадуються підводні частини айсберга” [6, 142]. Таке цитування виправдовується важливістю спостереженого М.Коцюбинською.

Отже, дослідниця визначає образ палімпсестів як “ключовий для образно-філософської проблематики Стусової поезії” [5, 19]. Враховуючи поліваріативність цього слова, можна також стверджувати, що принцип палімпсестів – не лише і навіть не стільки провідний стильовий принцип, скільки життєтворчий (у розумінні творити життя, народжувати себе), суть якого полягає в постійному “переписуванні” себе, нашаруванні своїх “подоб” одна на одну.

Текст “Палімпсестів” як суцільність надається до аналогії з “християнською містерією інкарнації” саме завдяки надзвичайно тонко відчутому і вдало “пійманому” слову “палімпсести”: так само передбачено моменти жертви, спокути й спасіння – відновлення – оновлення. Смерть і воскресіння – основний зміст ключового (єдиного) слова й ключової категорії “палімпсести”. Процес смерті й воскресіння окремого слова, окремого образу, окремого вірша, цілісного організму збірки, самого Стуса і, відособлено, життя як такого, яке є, врешті, суцільним і постійним вмиранням – народженням.

Слово “палімпсести”, знову ж таки за аналогією, виступає тим єдиним, яке являє світові поетичний феномен Стуса. Воно єдине, але в той же час лишається подією, становить множинність слів. Це “усміх Єдності над стрімким потоком сотворень”, це – “усміх Єдиночасся над тисячами народжень і смертей”, арена “всемоżliвих утворень, зачатъ і існувань” [3, 137-138]. Над поверхнею слова “палімпсести” зімкнулась глибина множинності. Крім того, воно містить і той шлях мислення, якому завдячує власним існуванням. Воно уподібнюється світлу, в якому стають видимими барви (перифразований вислів Томи Аквінського про слово).

Маємо нагоду спотерігати геніальність мовної свідомості – процес утворення поняття, завдяки чому й здійснюється подальший розвиток мови й розширення її змістових наповнень. Слово “палімпсести” з розряду власне архаїзмів – лексичної одиниці з історично обмеженим значенням – переходить у розряд сучасних, воскресає до нового життя в новому мовному просторі. Ось результат творчої діяльності митця, здатного відчутти акциденцію слова (силу,

енергію) й активізувати її, адже цим поняттям послуговувались у поетичній практиці й до Стуса (наприклад, П.Карманський), однак архаїзм так і залишався архаїзмом.

У Стуса і спосіб вживання давньоісторичної лексики, і той зміст, що вона покликана нести, – все набуває характеру ритуалу, священнодійства. У лексичному багатстві “Палімпсестів” наявне “дарування – себе і вилучування – себе” як “діалектика самовиявлення і утаювання, що панує у таїнстві мови...” [2, 215].

Варто наголосити й на тому, що в збірці Стуса співіснують слова з різних лексичних шарів: книжних, діалектних, розмовних і т.д. В.Стус – митець, який любить

... слова ще повнодзвонні,
як мед пахучі та п’янки,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки
 (“Я світ увесь сприймаю оком...”, [4, 25]).

Ось лише кілька прикладів: щовб (шпиль гори, прямовисна скеля), опуст (шлюз), потир (чаша або келих, яким користуються під час виконання християнських релігійних обрядів), ярий (не в розумінні яскравий, як подає першим значення словник, а в розумінні світлий, білий, прозорий), басамани (криваві смуги на тілі), яскиня (печера), гражда (садиба) і т.д. Видно навіть і без контексту, наскільки зростає експресія вислову. Слова підібрані з метою створити вражаюче за силою емоційного вияву й впливу зображення, оскільки і семантика, і звукопис становлять єдність, доповнюють і увиразнюють одне одного.

Слова, що в “глибині бездонній пролежали глухі віки”, як старе вино в добротному, майстерно і професійно виготовленому посуді, настоюються і з часом їх емоційна консистенція доходить найвищої межі, “адже мова сповнена переживаннями минулих поколінь...” (слова В. фон Гумбольдта цит. за [1, 405]) і вбирає в себе й почуття сучасників.

Окремої розмови потребує лексичний пласт “Палімпсестів”, який іменується неологізмами. Загалом же заглиблення в індивідуальність мовного явища “Палімпсестів” є одним із шляхів осягнення природи української мови на порозі XXI століття.

Література

1. Гадамер Г.-Г. Онтологічний поворот герменевтики на провідній нитці мови // Гадамер Г.-Г. Істина і метод: Пер. з нім. – К.: Юніверс, 2000. Т. 1.: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. – С. 355 – 454.

2. Гадамер Г.–Г. Поезія і філософія // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно – критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 208 – 216.
3. Гессе Г. Сіддхарта // Гессе Г. Збірка / Пер. з нім. – К.: Фірма “Фіта Лтд.”, 1993. – 464 с. – Рос. мовою.
4. Драй – Хмара М. Вибране: Поезії та переклади. – К.: Рад. письменник, 1969. – 301 с.
5. Коцюбинська М. Василь Стус у контексті сьогоденної культурної ситуації // Слово і час. – 1998. - № 6. – С. 17 – 21.
6. Коцюбинська М. Стусове “самособоюнаповнення” // Сучасність. – 1995. - № 6. – С. 137 – 145.
7. Москалець К. Для троянди // Сучасність. – 1993. - № 1. – С. 5 – 13.
8. Москалець К. Страсті по вітчизні // Москалець К. Людина на крижині: Літературна критика та есеїстика. – К.: Критика, 1999. – С. 209 – 254.
9. Стус Василь. Твори: У 4-х томах 6-и книгах. – Т. 3, Кн. І: Палімпсести. – Львів: Просвіта, 1999. – С. 27 – 212.